

NIEDERHAUSER EMIL

Irodalom és tudomány a kelet-európai nemzeti mozgalmakban

„Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet” — Berzsenyi emlékezetes szózata mottóként állhat a nemzeti megújulás korának irodalmát tárgyalni kívánó munka élén. Bármelyik kelet-európai nemzet költészetét vizsgáljuk a megújulás korában, mindenütt ezzel a mozzanattal találkozunk: a nemzet alszik, fiaiból kihalt a nemzeti öntudat. Csak kevesen virrasztanak a nagy nemzeti éjszakában, a költők, a nemzet lelkiismeretének őrei. Az ő feladatuk, hogy az alvó nemzetet felébresszék, öntudatra keltsék, a nagy nemzeti feladatok vállalására és végrehajtására serkentsék. Tevékenységüknek ez a fő, ha nem az egyetlen célja.

A költő mint vatesz, mint nemzete vezetője és iránymutatója — a szerep a kor divatja diktálta romantikus pátoszon túl — reális magot is tartalmaz. A XIX. század első felében vagyunk, abban az időszakban, amikor a legtöbb kelet-európai nemzetnél valóban lényeges változásokról van szó. A történész, aki utólag mindig sokkal okosabb a kortársaknál, már tudja és józan hűvösséggel fogalmazhatja meg: a nemzettéválás korszaka ez, vagy — még mélyebben belehatolva a történeti fejlődés lényegébe — a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka, a polgári átalakulás előkészítésének, keretei kialakításának a korszaka. De minthogy a kelet-európai népek általában valamilyen formában idegen uralom alatt állnak, gyakorlatilag az egy orosz kivételével, ez az átmeneti korszak a maga sokrétű, persze alapvetően gazdasági és társadalmi jellegű teendőivel a történésznél kevésbé okos kortársak tudatában úgy jelentkezett, mint a nemzeti egység és önállóság megteremtésének korszaka, amelynek mellékesen egyéb feladatai is vannak, jobbagyfelszabadítás, liberális szabadságjogok, gáttól mentes gazdasági fejlődés. Csakhogy mindez a kortársak szemében csak arra való, hogy a nemzeti fejlődést elősegítse.

Ez a nemzeti mozzanat az uralkodó a költészetben és az irodalomban is, az irodalom egyértelműen elkötelezett irodalom, ha ad magára valamit. Mickiewicz a népeket megváltó, értük a keresztrefeszítést vállaló lengyel nemzet hivatását fogalmazza meg. Kollár a szlávok nyomait keresi még Itáliában is, és benépesíti az eget a szláv dicsőség bajnokaival és előmozdítóival, a pokolra küldve ellenségeiket. Botev a minden balkáni nép szabadságát meghozó nagy összefogást sürgeti. Még Puskin is a nemzeti mozzanat fontos szerepére érez rá, amikor az 1830-as lengyel felkelés kapcsán visszautasítja az orosz politika bírálót:

Miért zajongtok úgy, világszónoki szájak?
Mért sújtja átkotok folyton orosz hazámat?
A litván felkelés — talán az háborít?
régi, házi vita, sorskérdés ez, s tirátok
a megoldás sehogysem tartozik.

A próza éppúgy elkötelezett, a nemzeti teendők körül sürgölődik, csak többet ügyel a jelen helyzetre is, kritikai megjegyzéseket is megenged magának a fennálló viszonyokkal kapcsolatban. De a múltba is szívesen tekint vissza.

Ebben pedig szinte nehéz is elválasztani az ekkor kialakuló első és legfontosabb nemzeti tudománytól, a történetírástól. Ez a történetírás kezdetől fogva igényes a maga módján, valóban tudományos eszközökkel igyekszik ugyanazt a célt szolgálni, mint az irodalom. Nem az egyes történetírók személyes felkészültségén vagy tehetségén, hanem alapvetően nemzetük adott szintjén múlik, hogy ez az igény sokszor nem valósul meg, a történetírás még vegeyesen talál fel tényleges ismereteket és hiedelmeket, reális szemléletet és irreális álmokat. A legfontosabbat abban látja, hogy egyrészt nemzete számára minél ősbibb és dicsőbb eredetet mutasson ki, másrészt — a legtöbb esetben — azt is bizonyítsa, hogy nemzete az őslakos azon a területen, amelyet most éppen elfoglal, vagy ha ez sem bizonyítható, hát a hódítás fegyveres jogán az övé az ország. Mindegyik nemzet történetírása kiválasztja azt a korszakot, amelyben nemzete az európai történelemben fontos, kiemelkedő szerepet játszott, amelyben valamiféle európai küldetést teljesített, Európa pedig itt az egéaz emberiség helyett áll. A szerb Rajió, a bolgár Paiszj, az erdélyi román triász, Micu-Klein, Şincai és Maior épp úgy ezt a feladatot valósítják meg, mint magasabb szinten, a kor tudományos fegyverzetében a cseh Palacký, a szlovák Šafárik vagy a lengyel Lelewel.

Mínhogy a nemzet múltja szebb, mint jelene, a nemzettel foglalkozó tudományok sorában is a történettudomány áll az első helyen, és ezen belül jelentkeznek mintegy csirájukban az egyéb nemzeti tudományok, az irodalomtörténet, néprajz, ill. eleve önállóan a nyelvtudomány a maga nyelvújító szerepével.

Irodalom és tudomány egyaránt viszonylag széles rétegekhez tudnak eljutni. Szólni nyilván az egész nemzethez kívánnak, csakhogy ez távolról sem jelenti ekkor az egész etnikumot, hanem a nemességet, a polgári rétegeket, az értelmiséget — nemzetenkint változó ennek az aránya, de mindenképpen hangadó, és képes lesz majd idővel még szélesebben gyűrűztetni a hatást.

A szándék tehát irodalom és tudomány, vagyis nemzeti tudomány esetében egyaránt végső fokon politikai: azért kell a nemzetet ébreszteni, azért kell dicső múltját felragyogtatni, hogy a nemzet élni, mozogni kezdjen, teljesítse feladatait, kivívja az egységet és a szabadságot.

Szubjektív szándék és objektív funkció ekkor igen közel állnak egymáshoz, szinte azt mondhatjuk, egybeesnek. A költő és a történész valóban igen jelentős politikai szerepet játszik. Részt vesz a nemzeti szabadságharc előkészítésében, maga is harcol, nem egy el is esik ebben a harcban, vagy száműzetésre kényszerül, vagy szerencsésebb esetben alakuló politikai pártok vezetője lesz. Nemcsak ébresztő, öntudatra serkentő szerepe érhető tetten egészen konkrétan, egyes emberek pálfordulásában, akik maguk bevallják később, mi vezette őket a nemzet soraiba, mi tartotta vissza őket attól, hogy más, szerencsésebb vagy előkelőbb nemzethez asszimilálódjának. Ez is megvan, de a mozgalmak politikai szakaszában is vezető szerep jut nem egyszer a költőnek vagy a történésznek. Hiszen ki tagadná éppen a már említett Mickiewicz vagy Kollár vagy Botev vagy Lelewel és Palacký politikai jelentőségét.

A nemzeti mozzanat egyértelműsége és központi helye csak egy helyen nem mutatható ki ilyen pontosan, az oroszok esetében, természetesen, hiszen helyzetük alapvetően különbözik a többi kelet-európai nemzetétől, nekik nincs esedékes nemzeti szabadságharcuk valamilyen idegen állammal vagy néppel szemben. Éppen ezért, ha megtalálható náluk is a nemzeti mozzanta, a szélesebb

emberi mondanivaló, az általános emberi problémák mégis sokkal nagyobb helyet foglalnak el náluk az irodalomban, ami persze, ha nagyon megnézzük, voltaképpen egyfajta nemzeti hivatástudatot takar megint: az orosz nép az egész emberiségnek tud majd példát adni. Nem érdektelen ebből a szempontból elgondolkodni azon, hogy a *narod* szó, amely sok más szláv nyelvben ekkorra már a nemzet értelmében használatos, az oroszban megtartotta nép jelentését. És akár elfogadjuk, hogy az orosz irodalom általános emberi aspektusa mögött valami nemzeti misszió rejlik, akár csak mesterkélt analógiának tartjuk is, az orosz irodalom elkötelezett volta semmiképpen sem kétséges.

A nemzeti megújulási mozgalmak valamilyen formában teljesítették tudatosan vállalt és objektíve meglévő feladataikat, az utóbbit, vagyis a polgári átalakulás kereteinek megvalósítását sokkal eredményesebben, mint a nemzeti önállóságra vonatkozókat. A XIX. század második felére vagy utolsó harmadára — néhány kis nép kivételével — lezárult a polgári átalakulás, és a nemzeti önállóság kérdése vagy megoldódott valamilyen formában, vagy pedig, úgy tűnt, végleg vagy legalább is beláthatatlan időre lekerült a napirendről. A nemzeti mozgalom, most már határozottan a burzsoázia vagy a nemesi-burzsoá uralkodó osztályok mozgalma újonnan volt kénytelen nemzeti céljait megfogalmazni: a még idegen uralom alatt álló nemzettestvérek felszabadítása, vagy a meglévő uralom védelme másokkal szemben, vagy az adott keretek közt a nemzeti önállóság valamilyen kompromisszumos formája, autonómia vagy még ennél is kevesebb, de valamiféle nemzeti jog — vagy a nemzeti önállóság elérésének polongálása bizonytalan időre, a nemzet megerősödése után (ebben a körben elég, ha utalunk arra, hogy a balkáni, a magyar, a Monarchia-beli meg oroszországi kis nemzetek, ill. a lengyel példa az, amelyre ebben a felsorolásban céloztunk).

A helyzet tehát alapvetően megváltozott. Megint csak nem szükséges bővebben bizonygatnunk, mennyire alapvetően azzal, hogy a feudalizmus helyébe a kapitalizmus lépett. És mi lett itt az irodalommal meg a tudománnyal?

Jókai vagy a lengyel Kraszewski vagy a cseh Jirásek tovább írta a maga regényeit, amelyek a múlt dicsőségét idézték, a nemzeti múlttét, és ennek a múltnak most már maga az előző korszak, a megújulás kora is egyik fényes lapjává lépett elő, szinte a legfényesebbé.

Csak hogy a múlt, a nemzeti mozzanat helyébe más kérdések is léptek, sőt egyeseknél, még hozzá nem is keveseknél, ezek lettek a fontosak. A kapitalista átalakulás társadalmi kérdései kerültek az előtérbe. A még mindig agrár-jellegű Kelet-Európában ez elsősorban a parasztság problémáit jelentette, minél lassúbb volt a tőkés rendszer térhódítása, annál inkább. A román Ion Creangă, a bolgár Elin Pelin, vagy akár a lengyel Władysław Stanisław Reymont a parasztok helyzetét vizsgálta, Dosztojevszkij az új társadalom bajaira figyelt fel. Az irodalom egy része továbbra is elkötelezett maradt, de most már a társadalmi kérdések vonatkozásában, nem a nemzeti sorsproblematikában.

Persze, ebben nem hagyhatunk figyelmen kívül egy általános tényezőt, amely ugyancsak jelentős, és elhanyagolása az eddigiek során is talán eltorzította magyarázatunkat. Arról az egyszerű tényről van szó, hogy a század első felében a romantika volt az uralkodó európai áramlat, a század derekától a kritikai realizmus, a naturalizmus volt a kötelező divat. A romantika persze hogy kedvezett a múlt dicséretének, a realizmus meg a naturalizmus a jelen bírálójának. Úgy tűnik mégis, hogy ez a tényező csak erősítette, fokozta a két korszak irodalmának különbségét, könnyebbé tette a helyzetet számára, de nem ez szabta meg. Műfajokat, inspirációkat adott, de nem kötelezett. Hiszen, hogy csak egy mozza-

natra hivatkozunk: a jelentől és a társadalomtól elvonatkoztatott, el nem kötelezett irodalom is megtalálhatta volna a maga igazolását az európai romantikában, Kelet-Európában mégsem Novalis vagy Musset lett a példa.

A század második felében, vagy a vége felé azonban ebben a vonatkozásban is változott a helyzet. Az orosz ezüstkorszak, ahogy a századforduló irodalmát szokták nevezni, az elkötelezettségtől való elszakadást jelentette, nemcsak a nemzeti problémáktól, hanem még a társadalmiaktól is. Stanisław Wyspiański a lengyeleknél az emberi erkölcs alapkérdéseit vetette fel, voltaképpen ugyancsak elszakadva kora és nemzete égető kérdéseitől.

De ha ez nem is vált általánossá és tipikussá Kelet-Európa vonatkozásában, ha egy Aleko Konsztantinov szatírja vagy egy Martin Kukučín realizmusa volt is a hangadóbb, s az elkötelezett irodalom az uralkodó, amely a szlovák költő Hviezdoslav esetében még a nemzeti kérdést feszegette, az előző korszak minden eluralkodó nemzeti feszültsége már a múlté. Talán az sem véletlen, hogy Hviezdoslav kivételével csak prózaírókra hivatkozunk. A nagy egyéniségek ebben a korszakban közülük kerülnek ki, az új, úgy látszik szürkébb és józanabb valóságot ők tudják megfogalmazni, nem a költők. A cseh Jan Neruda is publicisztikájában áll közelebb a valósághoz, mint verseiben. Még azt is megkockáztatnánk, hogy az előző korszakból még itt maradtaktól eltekintve, a századvég az irodalomban mintha hanyatlást jelentene, és mintha csak a századforduló körül kezdődne újra az emelkedés, de akkor is a társadalmi problematikával kapcsolatban.

Hát a történettudomány? Meg a többi nemzeti tudomány? Bizonyos vonatkozásban itt éppen az ellenkezőjét látjuk annak, ami az irodalomban bekövetkezett. Az egyéb nemzeti tudományok most már kikerülnek a történettudomány védőszárnya alól, saját lábukra állnak, önálló diszciplinává alakulnak. A nyelvészettől már eljutott a korabeli európai színvonalra. A források feltárása, módszeres kritikája, a legendákkal és hiedelmekkel való szakítás a nemzeti tudományoknak is feladatává válik, még ha olykor az előző korszakból örökölt és éppen nemzeti vonatkozásban igen fontos hiedelmekről is van szó. Vagy ha meg is tart hiedelmeket és legendákat, a történetírás már kötelességének érzi, hogy a korszerű tudományos apparátus érveivel támassza alá. Szolovjev és még inkább Kljucsevszkij az oroszoknál, József Szujski és Michał Bobrzyński a lengyeleknél, Jaroslav Goll a cseheknél, Vjekoslav Klaić a horvátoknál, Xenopol a románoknál, Marin Drinov vagy Vaszil Zlatarszki a bolgároknál, hogy csak néhány reprezentatív nevet villantsunk fel, mind az európai szakmai szintet jelentik. A korszak magyar történetíróinak a felsorolásától talán eltekinthetünk, de éppen az ő, mindannyiunk számára nyilvánvalóbb példájuk igazolja állításunkat.

És folytathatnánk a sort a nyelvészettel, amely már szakított alaptalan etimologizálással és irreális elméletekkel, és e helyett a mindenütt már megteremtett irodalmi nyelv történeti kialakulását meg a népi dialektusokkal való kapcsolatait kutatja. Az irodalomtörténet is szűkebb körökben vonja meg vizsgálódásai határait, esztétikai normákat alkalmaz. A néprajz a reális valóságot kutatja, nem a néplélek misztikus és megfoghatatlan rejtelmeit.

Mindez megint csak, mondhatjuk erre joggal, az európai hatás következménye, az európai szint módszerbeli és szakmai velejárója. Ha úgy tetszik, a romantikusból realistává lett irodalom pendant-ja. Ugyanakkor azonban sajátos módon a nemzeti tudományok sokkal inkább megtartják nemzeti jellegüket és problematikájukat, mint az irodalom. Ha az utóbbiban a társadalmi fejlődés

megoldatlan problémái vagy a társadalomból kilépő korlátlan én ugyancsak megoldatlan problémái foglalják el a teret, a nemzeti tudományok megmaradnak a nemzeti problematikánál. A történettudomány a nemzet (vagy az ezzel azonosított ország, birodalom) történetét kutatja, a nyelvészet a nemzeti nyelvet, a néprajz a saját etnikum kérdéseit — még az orosz történettudomány nagyjai sem lépnek ki az orosz birodalomból. Ami az előző korszakban természetes kötelezettség volt, most kényesen fenntartott szabály, az adottból és jószerivel elkerülhetetlenből áthághatatlan norma lett. A nemzeti tudományok oly korszakban születtek meg, amikor fontos politikai szerepük volt, pozitív, a haladást elősegítő — és jellegüket, érdeklődési körüket megtartották az új korszakban is, amikor ez már valamiféle elzárkózást is jelentett.

És még egy dolog: a nemzeti tudományok azzal is megtartják nemzeti jellegüket, hogy továbbra is az adott nemzeti mozgalom, vagyis az uralkodó osztály céljait szolgálják, még ha igen magas szakmai színvonalon, látszólag napi politikai kérdésektől elvonatkoztatva is. Ami azt is jelenti, hogy a saját nemzet, vagyis most már a burzsoá nemzet politikáját szolgálva óhatatlanul egyéb nemzetek, elsősorban a szomszédok ellen is kell fordulniok. Olyan vonás ez persze, ami az előző korszakban sem hiányzott.

Kihez szól most a nemzeti tudomány, vagy kihez szól az irodalom? Az igény mindkét esetben változatlan: az egész nemzethez. És valóban beszélhetünk arról, hogy irodalom és tudomány egyaránt a nemzet széles rétegeihez ér el. Különösen a nemzeti tudomány esetében áll ez, hiszen a még mindig par excellence nemzeti tudomány, a történettudomány fő eredményei az oktatás révén csakugyan mindenkire eljutnak. Ezek a fő eredmények pedig, újfent a nemzeti tudomány jellegéből következően, a nemzeti mozzanatot hangsúlyozzák, nevezük nevén: ebben a korszakban a nacionalista felfogást terjesztik.

Politikum ez is, de hatásában mégsem mérhető az előző korszakhoz. A nemzeti tudomány összehasonlíthatatlanul szélesebb körökhöz jut el, mint az előző korszakban, mégsem válik olyan értelemben közvetlen politikai erővé. Az irodalom is valahogy hasonló helyzetben van: ez is szélesebb körökhöz jut el, bár még korántsem annyira szélesen, mint a nemzeti tudományok, hiszen a kortárs irodalom nem került be az oktatási hálózatba. De a szélesebb körökben ugyanúgy nem hat már olyan közvetlenül, mint az előző korszakban.

Az irodalom esetében magyarázható ez részben azzal, hogy nem is óhajt ilyen értelemben hatni: a *Part pour l'art* nem agitatív irodalom. Vagy ha társadalombíráló éle van, akkor sem kíván közvetlen hatást gyakorolni. A nemzeti tudománytól talán nem áll távol az igény, hogy politikai erővé is váljék, hiszen ez is a feladata. De talán arra kell gondolnunk, hogy a fejlettebb társadalmi viszonyok közt, a politikai élet megváltozott színterein már egyéb erők és indítékok nagyobb, erőteljesebb hatást tudnak gyakorolni, politikai eszmék, irányzatok, ahol erre lehetőség van (és a legtöbb helyen van) — politikai pártok veszik át a funkciót. Ezek is fel tudják és fel is akarják használni a nemzeti tudományok eredményeit, ezeket is felveszik érveik sorába. De éppen ezért a nemzeti tudományok politikai hatóereje már közvetett. Az irodalom a legtöbb esetben még idáig sem jut el.

A nemzeti tudományok pedig közvetlenül csak igen szűk szakmai rétegre hatnak. Jön majd olyan kor, 1918 után, amikor a történettudomány egyes képviselői, egy Szekfű Gyula, egy Oskar Halecki a lengyeleknél, egy Josef Pekař a cseheknek, egy Nicolae Jorga a románoknál, egy Petăr Mutafesiev a bolgároknál a szakmán túl szélesebb értelmiségi rétegekhez is szólnak, politikai arculatukat

formálva, de ez is messze van attól a hatástól, amelyet a megújulás korának náluk sokkal alacsonyabb szakmai színvonalon álló képviselői tudtak gyakorolni.

Adódik valami tanulság ebből a hevenyészett vázlatból? Talán az, hogy irodalom és tudomány közvetlen politikai hatóereje a társadalmi fejlődés során csökken, helyüket egyéb erők és tényezők foglalják el. Minél fejlettebb a társadalom, annál inkább ez a helyzet. Többek között saját szakmánk helyének, funkciójának józan, reális felméréséhez is közelebb tudunk ezzel jutni.